

К 63.3
К 41

Ғани ҚАРАСАЕВ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨңІРІ
XVIII-XХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ
БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДА,
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК
БАСЫЛЫМДАРЫ
ДЕРЕКТЕРІНДЕ**

86
... в путь
... куда-нибудь...

... - Бу
уда
...

...!

... не ...

... "Ау, зода..."
... адно

67223 - Б-каз - 1100тг.

Қ 63.3

Қ 41

Қарасаев, Ғани.

Қазақстанның Шығыс
өңірі XVIII-XIX ғасыр
басындағы батыс, орыс
зерттеушілері
шығармаларында, ғылыми-
көпшілік басылымдары
деректерінде
(тарихнамалық бағыт). -
396 б. - Өскемен : Медиа-
Альянс, 2006

Ғани ҚАРАСАЕВ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ШЫҒЫС ӨҢІРІ XVIII-XX ҒАСЫР
БАСЫНДАҒЫ БАТЫС,
ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДА,
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК
БАСЫЛЫМДАРЫ ДЕРЕКТЕРІНДЕ
(тарихнамалық бағыт)**

Өскемен
«Медиа Альянс» баспасы
2006

ББК 63.3 (2)

Қ 41

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі

Пікір жазғандар:

Игібаев С.Қ. – тарих ғылымдарының докторы, профессор
Мамырханова А.М. – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қ 41

Қарасаев Ғ.М.

Қазақстанның Шығыс өңірі XVIII-XX ғасыр басындағы батыс, орыс зерттеушілері шығармаларында, ғылыми-көпшілік басылымдар деректерінде (тарихнамалық бағыт). – Өскемен: Медиа-Альянс, 2006. – 396 б., 48 б. сурет
ISBN 9965-711-25-9

Кітапта XVIII-XX ғасыр басы көлеміндегі Қазақстанның шығыс өлкесінің өткенін жазып, Ресейлік билік кезіндегі жергілікті халық тұрмысы, салт-дәстүрі, шаруашылығын, әлеуметтік жағдайын, т.б. кеңінен баяндаған, бірқатары осы өңірде тұрып, еңбек өткен батыс, орыс зерттеушілерінің сирек кездесетін, көпшілігі өз кезінде, қазір де жарияланбаған еңбектері, мұрағат құжаттарында жинақталған деректері сараланған.

Автор сонымен қатар аталған уақыттағы Ресейдің ғылыми журналдары мен мерзімді басылымдарындағы өлке тарихына арналған мақалалар мен шолуларға талдау жасап, олардан молынан деректер келтірген.

Осы көрсетілген тарихи шығармалар алғаш рет қазақ тіліне аударылып, өлке тарихын зерттеуге арналған тарихнамалық шолу ретінде ұсынылған.

Кітап тарихшыларға, мектеп оқушыларына, студенттерге, Қазақстанның Шығыс өңірінің нақты тарихын білгісі келетін барша оқырманға арналған.

Қ 0503020905
00(05)-05

ББК 63.3 (2)

ISBN 9965-711-25-9

© Қарасаев Ғ.М., 2006
© «Медиа-Альянс» баспасы, 2006

АВТОРДАН

Тәуелсіз Отанымыздың тарихын жасап, оны бүгінгі ұрпаққа жеткізуде қазіргі күні байқалынып қалатын бір құбылыс бар сияқты. Осы тұрғыда жеріміздің XVIII-XX ғасыр басы көлеміндегі Ресей империясы құрамында болған кезіндегі тарихын, соның ішінде патша әкімшілігінің жүйелі де мақсатты түрде жүргізген отарлық саясатынан өлшеусіз зардап кешкен халқымыздың ауыр халін құпиялары ашыла бастаған мұрағат құжаттары негізінде жариялау барысында көпшілігіміздің ой-санамызда отаршылдық саясатты жүргізуші барша орыстар деген ұғым қабылданып отырғаны жасырын емес. Осындай себептен де елімізге XVIII ғасырдың басынан әр түрлі жолдармен, мақсатпен келіп, көпшілігінің шын пейілмен қабылдаған екінші Отандарына, ұрпақтары үшін туған жерлеріне айналған басқа ұлт өкілдерімен арадағы қалыптасып отырған достыққа көлеңке түсе ме деген де ойға қалатындығымыз рас.

Тағдырымызға жазылған көпұлттылықты болашақтағы барша кеселдің басы деп ұқпай, елімізді нақты жағдайдағы халықтар достығының мекеніне айналдыруға үлес қосқаннан тек ұтарымыз ғана анық. Әр қазақтың аталаған талап тұрғысынан шыға білуі бізге деген елімізді мекендеп отырған басқа ұлт өкілдерінен ізеттілікті, құрмет пен сүйіспеншілікті ғана тудыратындығы белгілі.

Еліміздің өткен тарихы да осындай талап тұрғысында жазылып, қалыптасқан ұлттар достығының сабақтастығын іске асыру керек екендігі де түсінікті. Кең байтақ жерім-

ізге ие болар халқымыздың қазіргі санының аздығы, экономиканы заман талабына сай көтеру де біздің әрқайсымыздан осындай іс-қимылды іске асыруды талап етеді. Еліміздің әр азаматының халқының өткенін жақсы біліп, оның игілігін насихаттап, кемшілігінен алдағы болашағында сабақ ала білуі, осы арқылы тарихи сабақтастықтың қалыптастырылуы мен жалғастығының маңызын ұғынуы да күн талабы екендігі белгілі. Яғни мемлекетіміздің басшысы Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтқанда: «Ұлт ішіндегі мәдени қасаңдықтан құтылудың басты жолдарының бірі – ұлттық тарихқа заңды мақтананыш көзі және мәдени таным-түсініктің тірегі ретінде қарайтын біртұтас көзқарас орнықтыру болса керек»[1].

Осы талап тұрғысынан алып қарайтын болсақ та патша үкіметінің тарапынан жүргізілген отарлық саясатына қарамастан қазақ халқының өткенін зерттеуге ат салысып, жақсылығын жариялаған, сол кездегі әртүрлі себептермен отарлық езгіге түскен ауыр халіне ортақтасқан орыстың игі мақсаттағы ғалымдары, зерттеушілері мен жихангерлерінің, оқыған азаматтарының еңбегін қалай ғана ұрпағымызға насихаттамасқа.

Олардың бір тобы нақты істерімен жергілікті халық арасында құрметке ие болса, енді біреулері қазақ халқының шындық тарихын жазумен айналысты. Сол кезде-ақ қалыптасқан жергілікті халық пен орыс қоныстанушыларының достығын паш етті. Патша үкіметінің отарлы саясатының құрбаны болған халықтың ауыр халін бүкпесіз көрсетті. Олардың қатарында белгілі ғалымдар, өлкетанушылармен қатар Ресей үкіметінің өлкені өнеркәсіптік және әскери игеру мақсатындағы ұйымдастырылған экспедицияларына қатысып, халқымыздың сол кездегі тұрмысын шындықпен жазып, жеріне ғылыми тұрғыда сипаттамалар жасаған өнеркәсіп мамандары, әскери қызметкерлер, өлкедегі тау-кен зауыттарының жекелеген инженерлері, шенеуніктері де болды.

Атап айтқанда, А.И. Левшиннің қазақ жерінің табиғи ерекшеліктері мен саяси-әлеуметтік шаруашылық дамуына арналған «Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей» атты зерттеуі арқылы біздің халқымыз ХІХ ғасырдың басында әлем өркениеттігіне танылды.

...Бұл еңбекті одан кейінгі уақытта да ғалымдардың келесі өкілдері ғылымдағы аса үлкен жетістік деп бағалады. Осы тұрғыда белгілі орыс ориенталисі В.В. Григорьев өзінің бір еңбегінде, уақыты келгенде қазақтар Левшиннің өздері үшін атқарған істерін түсініп, оның үш томдық шығармасы «бұл халықтың тарихи дерегіне айналып, гректер үшін Геродот пен Фукидидің еңбектері, немістер арасындағы Тациттің Германия туралы кітабындай құрметке ие болады», – деп көрегендікпен жазды [2].

Жекелеген зерттеушілердің көпшілігі өлке тарихына арналған құнды шығармалар жазумен қатар өз қызметтеріне сол кездегі қазақ оқымыстарылары өкілдерін де кеңінен тартты. Атап айтқанда ХІХ-ғасырдың аяғындағы еліміздің шығыс аймағы қазақтарының шаруашылығын, әлеуметтік дамуын кеңінен қарастырып, дұрыс қорытынды жасаған көрнекті ғалым, белгілі есеп қызметкері (статистик) Ф. Щербинаның экспедициясына оның тікелей ұсынысымен Ә. Бөкейханов белсене қатысты. «... Бөкейханов мырза, – деп көрсетті Ф. Щербина оның экспедицияға қажеттігі туралы И.И. Тихеевке жазған ... хатында, – экспедицияға аса керекті маман-статистик. ... Тегі қырғыз бола отыра және қырғыздар тұрмысын аса жақсы білу арқылы Бөкейханов өлкенің табиғи-тарихи жағдайын зерттеуге арналған білім алды, ...»..

... Міне, осылай Ә.Н. Бөкейханов экспедицияға басынан, яғни 1896 жылдан қатысты. ... Ф.А. Щербинаның экспедициясынан жинаған тәжірибесі Ә.Н. Бөкейхановтың ғалым ретінде қалыптасуына үлкен әсер етті. ... Ә.Н. Бөкейхановтың маңызды еңбектерінің бірі, 1910 жылы шыққан «Казахи», ата-

лған экспедицияның далалық облыстарды зерттеудің негізінде жазылды [3].

Жоғарыда келтірілген мысалда сол дәуірдегі көптеген орыс валымдарының дарынды, білімді жергілікті ұлт өкілдерінің барша қабілттерін көрсетіп, саяси-ғылыми ортаға тартылуына өзіндік қызмет атқарғандықтарының бір ғана дәлелі болып табылады.

Сондықтан да алдарыңыздағы шығармада Қазақстанның Шығысы және Алтай өлкесінің тарихын жасауға үлес қосқан, алайда соңғы кезге дейін көпшілікке жете таныс болмаған тұлғалардың еңбектеріне тарихнамалық тұрғыда шолу жасап, есімдерін, шығармаларын ұрпағымызға жеткізуге назар аударылды. Осы арқылы ғасырлар бойы қалыптасып, уақыт сынынан өткен еліміздің қазіргі күнгі асыл қазынасы – халықтар достығының сабақтастығын паш етуге көңіл бөлінді.

Яғни, Владимир Ильич Лениннің: «Біздің тамаша Отанымызды патшалық жөндөттер, дворяндар мен капиталистер қазіргі зорлық-зомбылыққа, езгіге және қорлыққа ұшыратып жатқанын көріп, сезініп отыру бізге қаттырақ батады. Бұл зорлық-зомбылыққа қарсы өз ортамыздан, великоросстардың ортасынан тойтарыс берілгендігін, біз мақтаныш етеміз» [4], – деген тұжырымы отарлық езгіге ұшырап, дағдарысқа түскен халқымыздың тағдырына ортақтасып, олардың өткенін барынша шыншылдық тұрғысында зерттеп, болашағын айқындаған, өркениетті ортаға таныстырған XVIII-XX ғасыр басы көлеміндегі осы орыс зерттеушілеріне де арнап айтылғандай.

Міне, көрсетілген мақсатта автор осы кітапта баяндалған жоғарыда аталған өлкемізді зерттеушілер еңбектерін саралап, олардың қызметтеріне баға беруді оқушы қауымға қалдырады.

Kipicne

«Алдағы міндет ұлт мәдениетінің ұлы тұлғасын кезеңдік бұрылыстарда тарих сахнасына «шығара» білуде болса керек».

Н.Ә. Назарбаев

Халқымыздың ғасырлар бойы армандаған тәуелсіздікке жеткен қазіргі күні болашақтағы беріктігімізді іске асыруда өткен тарихымызды жеткілікті тұрғыда саралап, үлгі алар жақтарын жаңғыртып, кемшіліктерінен қорытынды шығара білу қазіргі басты күн талабы екендігі белгілі.

Қазақстан республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жазуынша: «Біздің кіндігіміз жеті атамызбен ғана жалғасып жатқан жоқ, одан да арғы Үнді мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен де жалғасып жатыр. Осынау қанатын кеңге жайып, жанарын алысқа салатын қазақ рухы әзірге өз деңгейінде парықталмай келеді» [5].

Осы тұрғыдан алып қарағанда Қазақстанның әрбір өлкелері мен өңірлерінің тарихын тың мәліметтер, құнды мұрағат құжаттары арқылы зерттеп, оның өзіндік ерекшелігін айқындау, осы арқылы нақты шындыққа негізделген біртұтас ел тарихын жасаудың маңызы үлкен.

Еліміздің нақты мәліметтерге негізделген осындай тарихын жасаудың өзіндік мақсаты да бар. Себебі өткенімізге шындық тұрғысында талдау жасамай біз сол дәуірдегі халқымыздың басынан өткен оқиғаларға, тарихи құбылыстарға нақты баға бере алмаймыз. Осы тұрғыдан алып қарағанда ұлт тарихындағы ауыр да қиын кезеңнің бірі – оның Ресей құрамындағы бодандықты бастан кешкен дәуірі болып табылады. Кеңестік жүйе, коммунистік ілім кезінде Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуі қазақ халқының өз еркімен болған құбылыс ретінде бағаланып, патша үкіметінің отарлық саясаты бүркемеленіп, келді. Оның жергілікті халық арасындағы іске асырылған біршама игілікті істеріне ғана назар аударылды. Патшалық әкімшіліктің отарлық саясаты толық ашылмады. Оның өзіндік мақсаты да болғандығы анық.

Осы тұрғыда Кеңестік саясат кезінде қарауға рұқсат етілмеген өз еліміздегі мұрағат құжаттарымен қатар Ресейдің мем-

лекеттік мұрағаттарындағы біздің еліміздің өткеніне қатысты құжаттарын қарап, талдау аса маңызға ие.

Сонымен қатар аталған мақсаттағы толыққанды тарихымызды жасауда XVIII – XX ғасырлар басы көлемінде қазақ даласында, соның ішінде оның шығысы, Алтай аймағы өңірлерінде әр түрлі мақсатта болған немесе онда ұзақ уақыттар тұрып, қызметтер атқарған зерттеушілер мен жихангерлердің, саяси жер аударылғандардың жергілікті халықтың әлеуметтік, шаруашылық, мәдени дамуын жазып қалдырған еңбектерінің орны ерекше. Олардың басым көпшілігі өз шығармаларында біздің ұлтымыз туралы жоғарыда көрсетілгеніндей шындықты жазды, оның ауыр тағдырын баяндады. Қазақ халқының барлық салада да ешкімнен кем емес екендігін айқындады. Жергілікті халық пен орыс қоныстанушылары арасындағы қалыптасқан түсіністікті, ұғыныстықты паш етті.

Сондықтан да алдарыңыздағы осы кітапты жазудағы мақсат та аталған зерттеушілердің шығармаларына шолу жасау, оны қазіргі ұрпаққа жеткізу болды. Себебі олардың зерттеулерінің басым көпшілігі өз кезеңінде жеке шығарма ретінде басылып шықпады. Бұл еңбектерді жинақтап, жариялау кеңес заманында да іске аспады. Бірде-біреуі қазақ тіліне қазіргі уақытқа дейін аударылған жоқ. Тіпті ғылыми айналымға да кіргізілмеген тың шығармалар болып есептеледі.

Сонымен бірге кітаптың арнайы тарауына XIX–XX ғасырдың басы көлеміндегі Ресейдің ғылыми-көпшілік журналдары, хабаршыларындағы өлкеміздің көрсетілген кезеңдегі тарихына арналған бүгінгі күнгі аса сирек кездесетін құжаттарға айналған, қайталанып басылмаған мақалалар мен шолулар да жүйеленіп, қазақ тіліне аударылып, талдау жасалынды.

Олардың қатарында Императорлық Ресей географиялық қоғамының, оның Сібір бөлімінің, XIX ғасыр соңынан шыға бастаған Семей бөлімшесінің хабаршыларындағы, сараланғандармен қатар XIX ғасырдың соңынан басталған мемлекеттік тұрғыдағы жаппай қоныстандырудың мақсаты, оның көлемі, барысы туралы Ресей үкіметіне мәліметтер беріп тұрған «Вопросы колонизации» журналының көптеген сандарындағы мақалалар мен анықтамаларға, жазбалар мен хабарламаларға да шолу жасалынды.

Еліміздің осы аталған өңірлерін өнеркәсіптік игеру, сауданы ұйымдастыру, табиғатын, жер жағдайын зерттеу мақсатындағы шығып тұрған т.б. жинақтардағы жергілікті қазақ халқының тұрмысына, кәсібіне, әлеуметтік дамуына, т.б. арналған маңызды шолуларға да сипаттама берілді.

XIX-XX ғасырлар көлеміндегі Ресей патшалығының еліміздің осы өлкесінің шекаралық аймақтарына жіберілген әскери экспедициялар жазбалары да сұрыпталынып, олардағы өлке тарихына байланысты мәліметтер жинақталынып, аударылып, осы кітаптың арнайы тарауына енді.

Жалпы өлкеміздің тарихын алғашқы зерттеушілер есімдеріне шолу жасайтын болсақ XVIII ғасырда Алтайда болған жи-хангерлер И. Гмелин, П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.М. Ренованц, т.б. жекелеген мәліметтер қалдырды [6].

XIX ғасырда (Шығыс Қазақстан өлкесіндегі - Ф.Қ.) көне дүние ескерткіштерін зерттеумен Г. Спаский, С.И. және И.С. Гуляевтер, Н.Я. Коншин айналысты.

...Кен орындары мен зауыттардың орналасуы, кен және металл өндіру, тау-кен зауыттарының техникалық жарақтануы туралы мәліметтерді ... В. Геннин, П.С. Паллас, Г. Спасский, А. Кулибин, П.А. Чихачев, Г.Е. Шуровский, Н.А. Иосса, береді. Олардың кейбіреулері (В.И. Семевский, Н. Зобнин, И. Тыжнов) еңбекшілердің жағдайлары мен күресі туралы мәліметтер береді [7].

Сібір мен Қазақстанның, соның ішінде Шығыс өлкесінің тарихын зерттеуде 1845 жылы құрылған Ресей географиялық қоғамы, оның Батыс Сібір бөлімі (1877 жылдан) Семей бөлімшесі (1901-1902 жылдардан) елеулі орын алады. Аталған қоғамның Батыс Сібір бөлімінде және «Алтайский сборникте» ғылыми мақалалар жариялаған қоғамның өкілдері (П.А. Голубев, Б.Г. Герасимов, Н. Зобнин, Ф.К. Зобнин, Н.Я. Коншин, Е.П. Михаэлис, Е. Шмурло, т.б.) өлкенің тарихы, экономикасы, этнографиясы туралы мәліметтер қалдырды.

Осы дәуірдегі өнеркәсіптің дамуының тарихы кейбір мерзімді баспасөз басылымдарында (Горный журнал, Вестник золотопромышленности и горного дела, Томские губернские ведомости, Семипалатинские областные ведомости, т.б.) жарияланды.

Өлкенің көне заманнан қазіргі күнге дейінгі тарихына арналған (тарихнамалық - Ғ.Қ.) жиынтық еңбек «Очерк истории Рудного Алтая» (1970) болып табылады [8].

Алайда жоғарыда аталып кеткендей қазіргі уақытқа дейін осы зерттеушілердің шығармаларын саралап, қазақша жариялау іске асқан жоқ.

Сонымен бірге Қазақстан тарихын мемлекеттік тілде оқытудағы бұл күнгі орын алып отырған қиыншылықтардың бірі де қазақ тілінде жарияланған арнайы зерттеу еңбектердің аздығы. Соның ішінде еліміздің жекелеген өлкелерінің ана тіліміздегі тарихнамасының жеткіліксіздігі де Отанымыздың өткен тарихын насихаттауға кедергі келтіруде.

Міне сондықтан да осы тарихнамалық кітапты дайындау мақсатында соңғы бірнеше жыл бойы Ресейдің Омбы облыстық, Алтай өлкелік, Қазақстан Республикасының, Шығыс Қазақстан және бұрынғы Семей облыстық мемлекеттік мұрағаттарының қорлары, республикалық және Шығыс Қазақстан облыстық, Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті кітапханаларының, Шығыс Қазақстан, Семей облыстық мемлекеттік мұражайларының сирек кездесетін әдебиеттер қорларынан мәліметтер жинақталды, оның барлығы қазақ тіліне аударылды. Осы арқылы Қазақстанның Шығысы мен Кенді Алтай өңірінің өткенінің мемлекеттік тілдегі неғұрлым толық тарихнамасын жасау, оны еліміздің өткенін жете білгісі келетін оқырмандарға, соның ішінде мектеп оқушыларына, студенттерге, тарихшыларға ұсынуға назар аударылды.

Шындығында да еліміздің шығыс өңірінің тарихын қамтыған Қазан төңкерісіне дейінгі жазылған шығармаларды көпшілік кітапханалардан табу мүмкін емес. Біздің еліміздің тарихын айқындай түсетін осы бағалы мәліметтер Кеңес заманында орыс тілінде болса да жинақталынып, шығып көрмеген. Оның басты себептерінің бірі де коммунистік саясат кезіндегі орыстан басқа халықтардың тарихы жоқ деген тұжырымға сай біздің халқымыздың өткеніне қажеттіліктің болмауынан да болар.

Атап айтқанда, орыс тілінде 1966, 1973 жылдары шыққан А. Янушкевичтің «Дневники и письма из путешествий по казахским степям», П. Чихачевтың «Путешествие в Восточный Алтай» атты кітаптары бұл шығармаларға деген сұраныстың көптігіне қарама-

стан қайтадан басылмай, сирек кездесетін кітаптар қорына қосылып отыр. Ал бұл шығармаларда оның авторлары ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның Шығыс, Алтай өңірлері қазақтарының тұрмысы, мәдениеті, салт-дәстүрі, өлкедегі шаруашылық өзгерістер барысына талдау жасаған.

1993, 1999 жылдары А.И. Левшиннің «Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацских Орд и степей», И.Г. Андреевтың «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков» атты еңбектері жарық көргенімен олардың да ешқандай қазақша аудармалары жоқ. Ал бұл жағдай еліміздің жалпы және жекелеген өлке тарихын өз ана тілінде оқып, білгісі келетіндерге елеулі қиындық келтіретіндігі айқын. Ал толық мәліметсіз халқымыздың өткенін шындық тұрғысында жасаудың өзі мүмкін емес екендігі онсыз да түсінікті.

XVIII ғасырдың соңындағы П.С. Палластың «Путешествия по разным провинциям Российского государства» (СПб., 1772.— Ч.2; СПб., 1773. — Ч. 3, СПб., 1809.), ХІХ ғасырдың екінші жартысында басылып шыққан И. Завалишиннің «Описание Западной Сибири» (Москва, 1862), Н.М. Ядринцевтың «Сибирь-как колония (СПб., 1892) атты бірнеше томдық кітаптары тіпті одан кейін орыс тілінде де шығып көрмеді.

Өлкеміздің тарихынан баға жетпес мәліметтер беретін Г.Н. Потанин, Н.Я. Коншин, Б.Г. Герасимов, Г.Е. Катанаев, В.Д. Коцовский, Е. Шмурло, А.А. Сборовский, Г.Н. Новиков және Н.М. Ядринцевтың (мақалалары - Ф.Қ.) шығармалары ХІХ-ХХ ғасыр басындағы жекелеген ғылыми журналдарда, хабаршыларда ғана жарияланды. Н.Я.Коншиннің көптеген құнды еңбектері, ал Б.Г. Герасимовтың, Г.Г. Новиковтың, т.б. барша зерттеулерін мұрағат қорларының жекелеген істерінен ғана кездестіруге болады.

Міне сондықтан да еліміздің шығыс, солтүстік шығыс, орталық, Батыс Алтай өңірлерінің барша өткенін қамтыған осы еңбектерді жинақтап, қазақ тіліне аударып, жүйелеу, олардың қысқаша мазмұнын беру негізгі міндеттердің бірі болды. Оны іске асыру арқылы өлкенің тарихнамасын мол мәліметтермен қазіргі талап мақсатында толықтыруға мүмкіндік туатындығы белгілі.

Осы шығарманың негізіне айналған өлке тарихын зерттеушілердің жекелеген мәліметтері автордың оның алдындағы

шығарылған «Қазақстан және Алтай өңірі XVIII-XX ғасырлар аралығында» атты кітабында, сонымен бірге аталған дәуірді зерттеуге арналған мақалаларында пайдаланылды.

Ал мына шығарманың алдына қойылған негізгі мақсаты XVIII-XX ғасыр басында Қазақстанның кең-байтақ шығыс, солтүстік, батыс Алтайлық өңірлерін өз кездерінде кеңінен зерттеген, сонымен қатар жалпы қазақ халқының барша тарихына арналған осы орыс ғалымдарының еңбектерін, ғылыми журналдар, тағы да басқа басылымдарға шыққан мақалаларын неғұрлым толық тарихнамалық тұрғыда алғаш рет қазақ тілінде ұсынуға әрекет жасалды.

Автор аталған мақсатта осы шығарманың жазылуымен Қазақстанның шығыс өлкесінің XX ғасырдың басына дейінгі жазылған еңбектерді, зерттеулер мен шолуларды саралап, жинақтау арқылы оның көрсетілген кезеңге дейінгі тарихнамасы жасалынып бітті деген ойдан аулақ. Себебі бұл кітапқа біздің өлкеміздің XVIII-XIX ғасырлар көлеміндегі тарихынан құнды мәліметтер беретін А.К. Геинстің (Киргизские очерки: Военный сб., 1836. – №1), А. Гумбольдтың (Путешествие барона А. Гумбольдта, Эренберга и Розе в 1829 году по Сибири и Каспийскому морю (перевод с подлинника Н. Неронов). – СПб., 1837, т.б. еңбектері), К. Риттердің (Землевание Азии Карла Риттера. – СПб., 1856-1877. – Т. 1-3; СПб., 1869, т.б.), Н.Н. Балкашинның (Об исследованиях Н.Н. Балкашина касательно киргизской орды. Изв. Русс. геогр. о-ва, 1882, Вып. 4, Торговое движение между Западной Сибирью, Средней Азией и китайскими владениями, -Записи Зап.Сиб. отд.Русского геогр. о-ва, 1861, кн.3, ..., т.б.), Г.М.Броневскийдің (Ведомость о посевах и урожае разного рода хлебов 1833 году в Омской области, -Землед. журнал, 1834, №6., Записки о киргиз –кайсаках Средней Орды, -Отеч. Записки., 1830, ч.41, №119., ч.42, №120-121., О первой оседлости и хлебопашестве киргизов во вновь образуемом Кокпектинском округе в Киргизской степи, -Зем. журнал, 1832, №8., О состоянии земледелия в Сибирском казачьем войске, -Зем. журнал, 1826, №16., Об успехах земледелия в поселениях Сибирского казачьего войска, -Зем. журнал, 1822, №6, 1825, №5, т.б.), Гагемейстердің (Статистическое обозрение Сибири, т.1, СПб., 1854, т.б.), С.Гуляевтың (Алтайские каменщики, -Спб ведомости, 1845, т.б.), Влангалидың (Геогностические поездки в

восточную часть Киргизской степи в 1849 году-Горный журнал, 1853, т-2, №4, №5, №6, №7, №8., Об устройстве амальгамарных мельниц при толчеях, для извлечения золота из руд, поступающих в обогащение в Алтайском горном округе, -Горный журнал, 1851, ч.2, кн.4, т.б.), Г.Спаскийдың (О чудских копях в Сибири,-Сиб. Вестник., 1819, ч-7., Путешествие по Южным Алтайским горам в 1809 году,-Сиб. Вестник, 1818, ч.3, т.б.), Г.Майердің (Алтайские серебряные рудники,-Алт.сборник,(Томск), 1894, вып-1., Золото на Алтае,-Горн журнал, 1896, т.3, №7, 2-й, Отчет по обзору рудников Змейногорского края Алтайского округа, Спб., 1882, т.б.), В.В.Сапожниковтың (По Алтаю. Дневник путешествия 1896 года, Томск., 1897, т.б.), А.Седельниковтың (Седельников А., Букейханов А. и др. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи.-В книге: Россия. Полное географическое описание нашего отечества, Т-18, Киргизский край, т.б.) еңбектері енген жоқ [9].

Себебі бұл көрсетілген шығармалардың барлығы да аса сирек кездесетін еңбектер қатарында болғандықтан әзірге оларды табуға мүмкіндік болмады. Сондықтан да осы ғылыми шығармаларды анықтап, қазақ тілінде сипаттама жасау алдағы жоспарлар қатарында бар.

Ал Қазақстанның Шығыс және Батыс Алтай өңірінің алғашқы қауымдық құрлыстан біздің заманымыздың XVIII ғасырына дейінгі тарихына арналған XVIII-XX ғасыр басы аралығындағы батыс, орыс зерттеушілерінің шығармаларын жинақтап, қазақшаға аударып, тарихнамалық тұрғыда шолу жасау ісі де болашақтағы жұмыс бағытына енгізілген. Атап айтқанда олардың қатарында Н.А. Абрамовтың, А.В. Адриановтың, А.Н. Андреевтың, И.А. Армстронгтың, Г.А. Аспелинның, Н. Гуляевтың, В.В. Григорьевтың, Я.И. Гурляндтың, А.А. Спициннің, Ю. Ставицкийдің [10], тағы да басқа ғалымдардың құнды зерттеулері бар. Міне осы жоспарлар іске асырылғанда қазақ халқының, оның арғы ата-бабаларының осы өлкедегі көне заманнан XX ғасыр басына дейінгі қалыптасқан толық тарихына арналған қазақ тіліндегі біршама тарихнамасын жасауға мүмкіндік туатындығы белгілі.

Туған аймағымыздың мемлекеттік тілдегі толық тарихнамасын жасау жоғарыдағы көрсетілген кезеңмен қатар XX ғасыр

көлеміндегі осы өлкені зерттеушілер еңбегін саралау арқылы іске асырылатындығы анық.

Осы тұрғыда біріншіден – белгілі ғалым, өлке танушылар С.Н. Герасимов, С.Е. Черных, Н.В. Алексеенколардың көптеген құнды зерттеулері қазақ тіліне аударылмаса, екіншіден – олардың көптеген мақалалары, зерттеулері Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағатының қорларында жинақталған.

Өлкеміздің тарихына арналған мол мәліметтерді ХХ ғасырдың екінші жартысының әр кезеңдерінде орыс тілінде шыққан Ф. Маликов, Е.К. Дильмухамедов, В. Галиев, С.К. Игібаев, Ж.Қ. Қасымбаев, Г.П. Жидков, В.В. Романов, А.Н. Алексеенко, т.б. шығармалары береді.

Сондықтан да жоғарыда көрсетілген ХХ ғасырдың екінші жартысынан ХХІ ғасыр басына дейінгі Қазақстанның шығыс өңірінің тарихын қамтитын осындай сараланған мұрағат құжаттарын мүмкіндігінше жинақтап, қазақ тіліне аударып, шолу жасау, олардың авторлары туралы мәліметтер беру, осы арқылы өлкенің өткенінің неғұрлым толық тарихнамасын одан ары жалғастыру келешектегі атқарылар іс екендігін еске сала кеткенді жөн көрдік.

Яғни осы арқылы ғана ХХ ғасырдың аяғына дейін толық жазылмай, тіпті жазылса да кезіндегі саясатқа сай барынша бұрмаланып келген барша халқымыз бен еліміздің өткенін, соның ішінде оның жеке өлкелерінің ұрпағымызға ұсынар шыншыл тарихын жасауға болатындығы белгілі.

Осы тұрғыда айта кететін бір мәселе – Қазақстанның барша шығыс аймағының ХХ ғасырға дейінгі тарихына арналған құнды құжаттар мен зерттеушілер еңбектерінің (Г.Е. Катанаев, Е.П. Михаллис, Г.Н. Потанин, т.б.) көпшілігі жоғарыда аталынып кеткен Ресейдің Омбы облыстық, Алтай өлкелік мемлекеттік мұрағат қорларында сақталынып отыр. Сонымен қатар осы мұрағаттарда біздің өлке тарихын кеңінен қамтыған Ресей императорлық географиялық қоғамының хабаршыларының мол сандары бар. Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының, Семей өлкелік кітапханасының сирек кездесетін тарихи әдебиеттер қорында да біздің өлкенің өткеніне арналған орыс тілінде жарияланған көптеген ХІХ-ХХ ғасыр басы көлеміндегі кітаптар мен жинақтар мол. Оларды да саралап аудару, осы арқылы аталған істі жалғастыру да болашаққа жоспарланып отыр.

ІТАРАУ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫ
МЕН АЛТАЙ ӨңІРІ
XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ
ЖАРТЫСЫ ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

«Олар шекараға таяу көшіп жүргенде ... өздері тарапынан ешқандай да кері әрекеттердің болмауына, кінәлілер үшін зардап шекпеуге ерекше назар аударады.

...Шетелдіктермен ізгілікті қарым-қатынас жасайды.

...Сөздерін жоғары екпінмен сөйлейді, көбінесе астарлы сөзді қолданады».

П.С. Паллас

§1 П.С. ПАЛЛАС – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС, АЛТАЙ ӨҢІРЛЕРІН ЗЕРТТЕУШІ

XVIII ғасырдың екінші жартысы Еуропа мен Ресей ғалымдары, зерттеушілері тарапынан қазақ халқының тарихи-этнографиялық дамуын зерттеудегі елеулі кезең болып табылады. XVIII ғасырдың 30-40 жылдарындағы Ресей империясының құрамына қазақ жайылымдықтарының солтүстік, батыс, орталық және солтүстік-шығыс өңірлерінің қосылуы Қазақстан территориясын орыс, Еуропа ғалымдары тарапынан зерттеу жүргізулеріне қолайлы жағдай жасады.

Петр I кезіндегі Ресейдің Еуропа мемлекеттерімен дипломатиялық және мәдени байланыстарының кеңеюі, оның шығыстағы саясатының белсенділігінің артуы және шетел мамандарын империяның мемлекеттік қызметтеріне шақыру да қазақ жерін Еуропа мәдени ортасының да тереңірек зерттеуіне жағдай жасады [1].

Қазақстанның барша аймақтары сияқты оның Шығыс, Алтай өлкесінің өткен тарихын, жергілікті халық тұрмысы, мәдениетін, шаруашылығын, табиғат ерекшелігін мақсатты түрде зерттеу аталған өңірлердің Ресей империясы құрамына енуімен кең көлемді тұрғыда жүргізіле бастады. Орыс патшалығы құрамына бір ғасырдан артық уақыт көлемінде қосылған қазақ жерін зерттеумен XVIII ғасырдың басынан-ақ көптеген Ресей зерттеу орындары айналысты. Ғылым Академиясы, Географиялық қоғам, Тау ісі бірлестігі, Жол қатынастары министрлігі, Мемлекеттік мүлік министрлігі, Қазан университеті жанындағы археология, тарих және этнография қоғамы, т.б. ұйымдар айналысты [2].

Жалпы Қазақстанның барша аймақтары сияқты оның Шығыс өңірін Ресей тарапынан зерттеу негізінен екі бағытта жүргізілді:

1. Өлкені әскери, өнеркәсіптік игеру мақсатындағы мемлекет тарапынан зерттеу.

2. Ғылыми мақсатта жаңадан қосылған өлкенің халық санын, шаруашылықты жүргізу әдістерін, мәдениеті мен тұрмысын зерттеу.

Қорытындысында бұл зерттеулерді жариялап, ғылыми ортаға таныстыру мақсат етіп қойылды.

Жоғарыдағы аталған ғылыми орталықтар мен өлкетану қоғамдарында прогрессивті бағыттың өкілдері бірден айқындалатын. Біріншілері – патша үкіметінің отарлық саясатын жүргізушілер: генералдар губернаторлар, діни қызметкерлердің бір бөлегі мен шенеуніктер және оларға қарсы – (жоғарыда аталған,- Ғ.Қ.) прогрессивтік бағыттағы интеллигенция өкілдері: мұғалімдер, дәрігерлер, агрономдар, жаратылыстанушылар, саяси жер аударылушылар [3].

Жалпы империяға қосылған өлкелерді жоғарыда көрсетілген мақсатпен зерттеуді ұйымдастыруда Ресей Ғылым Академиясы жетекшілік роль атқарды. «Өзі ұйымдасқан бірінші жылдардан бастап Ресей Ғылым Академиясы империяның шеткі аймақтарын зерттеуге белсенділікпен кірісті. Сол кездегі ғалымдардың аз ғана саны аса үлкен аймақты алып жатқан елді танудың мүмкін еместігін түсінді.

Осыдан барып жергілікті тұрғындарды ғылыми іске тарту туралы ұсыныс пайда болды (Аталған мақсатта - Ғ.Қ.). Арнайы шешім қабылданды. Онда Ғылым Академиясының «Ресей мемлекетіндегі елдер» туралы анықтамалар алуға ниеттілігі, алыс жерлерден ғылыми білімділігі бар, игі істер туралы жазатын адамдар іздейтіндігі айтылған.

Ғылым Академиясы осындай ерікті көмекшілердің жергілікті жерлерден берген анықтамалары ризалықпен қабылданатындығын жазған» [4].

Жалпы қазақ даласы, оның әр өлкелерінің табиғат байлығы, жергілікті халық туралы мәліметтер жинау одан ары уақытта басталғандығы белгілі. Олардың қатарына қазақ жері туралы алғашқы мәліметтер «Большой чертеж» жинағында кездеседі.

Осы тұрғыдан алып қарайтын болсақ XVIII ғасырдың соңғы ширегінде Қазақстанды, соның ішінде оның Шығыс аймағын,

Алтай өңірін (Батыс Сібір - Ғ.Қ.) толығымен зерттеген П.С. Паллас болды.

«Осы жылдары Петр I негізінен Петербург ғылым академиясы Сібірге, Алтайға, соның ішінде Қазақстанға да танысу мақсатындағы экспедициялар дайындауды бастады».

«...Осындай экспедицияның алғашқы басқарушысы 1727 жылы Германиядан шақырылған Иоганн Гмелин болды. 1731 жылы оны академикке сайлап, 1733 жылы оның басшылығымен Петербургтан Москва арқылы Қазан мен Сібір өлкесіне зерттеушілер тобы аттандырылды. Экспедиция 10 жылға созылып, ... Семей, Өскемен арқылы өтті».

1767 жылы Германиядан жаратылыстанушылар Петр Паллас пен Иоганн Георги келді. Олардың біріншісіне бірден академик атағын беріп, келесі жылы Орталық Ресей, төменгі Повольжье, Каспий жағалауы, Орта және Оңтүстік Орал, Алтай, Байкал, Забайкальеге жасалатын ғылыми экспедицияға басшылық жасау тапсырылды.

... Жоғарыдағы сараланған экспедициялардың ерекшеліктері сонда олардың барлығы Петербург ғылым академиясының мүшелері болып сайланған, алайда түгелге жуық орысша білмейтін шетел ғалымдары басқарды [5].

П.С. Паллас бұл аталған аймақта бірнеше рет болып, сол уақыттағы қазақ жеріне, халықтың өткеніне, шаруашылығына, мәдениеті мен тұрмысына талдау жасады. Қазақ халқына шындық тұрғысында баға берді. Қазақ жерін, оның шығыс өлкесін ресейлік қоныстандыруға, әскери-өнеркәсіптік игеру, тау-кен зауыттарының негізделу тарихынан бағалы мысалдар келтіріп, сипаттама жасайды. Жергілікті халық өмірінен мәліметтер берді. Орыс империясы құрамына қосылуына орай қазақ даласына сауда қатынастарының енуін баяндады.

Петр Симон Паллас – жаратылыстанушы және жихангер, 1767 жылы Петербург академиясының мүшесі болып сайланды. Ресейге қоныс аударды. 1768-1774 жылдары академиялық экспедицияны басқарды. Ресейдің оңтүстік – шығыс аймағын, Орал мен Сібірді зерттеді [6].

Жалпы Паллас өзінің қазақ даласы арқылы Батыс Сібір өлкесіне жасаған бірнеше сапарларының негізінде көптеген кітаптар жазды. Атап айтқанда олар:

«Путешествие по разным провинциям Российского государства» (В Санкт-Петербурге при императорской Академии Наук, 1773. – Ч. 1);

«Физическое путешествие по разным провинциям Российской империи, бывшее в 1770 году» (1772. – Ч. 2);

«Петра Симона Палласа путешествие по разным провинциям Российского государства» (СПб., 1773. – Ч. 1);

«Путешествие бывшее в 1768-1779 гг». 1 книга);

2 книга-Часть-3. 1778 года, Половина -2.,

3 книга-Физическое путешествие по разным провинциям

«Российской империи бывшее в 1770 году» (1772. – Ч. 2)

П.С. Паллас сонымен бірге Алтай өңіріндегі ең ертедегі кен игерушілер тарихына да назар аударып, зерттеу қорытындысын «Рассуждение о старинных рудных коях в Сибири и их подобии с венгерскими различиствующими от копей римских» (Академ. Известия. СПб., 1878) атты еңбегінде жариялады [7].

Паллас қызметінің маңыздылығы сонда, ол байырғы тұрғындар тұрмысы, халық кәсібінің, қазақ жерінің Ресей империясына қосылуының алғашқы кезеңдеріндегі ерекшеліктерін жинақтап, талдау жасады. Зерттеу қорытындысында шығарылған аталған кітап осы мерзімдегі негізінен дербес өмір сүрген халық тұрмысын зерттеудегі алғашқы құнды шығарма болды.

Онда ол қазақ жерін зерттеген орыс, батыс жихангерлерінің бастаушысы бола отыра алдымен «қазақ» ұғымының шығу тарихына тоқталады, оның мағнасының өзіндік жобасын ұсынады. «Бұл халық, – деп жазады ол, – өзін қырғыз-қазақ деп атайды және осы арқылы олар көршілеріне, Ресейге, қалмақтарға белгілі. Қырғыздардың әңгімесі бойынша ... олар алғашында түріктермен көршілес тұрған.

Евфрат өзеніне дейін тараған. Оларды Назидо хан билеген. Түрік иелігін билегісі келген ол осы мақсатына жету үшін екі Магомедті ... Хозан мен Хусеинді өлтірген ... Алайда оның бұл қылмысы ашылып, түріктер барлық қырғыздарды қуып жібереді. Сонан кейін олар ноғай татарларына көрші болады. Алайда оларға бағынып, қазіргі мекен етіп отырған даласынан да айырылады. Кейіннен олардың ордасы жоңғарлар, моңғол-